

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ADLARDAN YARANAN TERMİNLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan dili, morfoloji metod, terminyaratma, sözyaratmanın xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri

Keywords: azerbaijani language, morphological method, term formation, word-formation features, productive suffixes of the Azerbaijani language

Ключевые слова: азербайджанский язык, морфологический способ, терминообразование, словообразовательные особенности, продуктивные суффиксы азербайджанского языка

Bildiyimiz kimi, istənilən bir sahənin mütəxəssisləri hansı dilin və mədəniyyətin daşıyıcısı olmasından asılı olmayaraq, xüsusi leksikadan yerli- yerində peşəkar səviyyədə istifadə edə bilməlidirlər. Bu xüsusi leksika mütəmadi olaraq dəyişir, yeni vahidlərlə zənginləşir, özündə sosial-mədəni inkişafı ehtiva edir. Müasir dövrümüzdə terminologiyanın öyrənilməsi yalnız elmi məqsəd güdmür, bu, həmçinin, təcrübi cəhətdən də olduqca əhəmiyyətlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq terminlər sistemini öyrənərkən onların hansı yollarla və necə əmələ gəldiyini tədqiq etmək də dilçilik üçün vacib məsələlərdən biridir. Terminlərin yaranma prosesini ümumi söz yaradıcılığı prosesindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Terminlər də, digər sözlər kimi, mövcud sözlər və söz kökləri əsasında yaranır, həm dilin daxili imkanları hesabına, həm də digər dillərdən keçən alınma sözlər hesabına zənginləşir.

Məhsuldarlığından asılı olaraq, alimlər terminlərin bir neçə yaranma üsulunu müəyyən ediblər: dilin daxili və xarici imkanları hesabına yaranan terminlər. Dilin daxili resursları hesabına termin yaranma yollarını semantik, morfoloji və sintaktik olaraq qruplaşdırırlar.

Terminlərin yaranma üsulları, A.V.Superanskayanın fikrinə görə, Terminoloji sistemin formalaşması dövründən asılıdır.(9, 192) Termin yaradıcılığında yersiz purizm və ya həddindən artıq alınmalara yol vermək olmaz. Termin hər şeydən əvvəl müəyyən elm sahəsinin elementidir.

Dilin leksik qatı digər qatlara nisbətən daha mütəhərrik, daha dəyişkəndir. Tarixin müəyyən dövrlərində bu proses daha ləng, digər dövrlərində isə daha aktiv olmuşdur. Sözyaratma üsulları da həmişə eyni fəallığa malik olmamışdır, bir dövrdə əsas rolə malik olan üsul, digər dövrdə nisbətən passiv olur. Terminyaratma prosesi də heç də addüzlənmə prosesinin xaricində qalmamışdır. M.Qasimov yazırdı: “Termin yaradıcılığı prosesini ümumi söz yaradıcılığı prosesindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Çünki terminlər də mövcud sözlər və söz kökləri əsasında yaradılır.” (6, 121)

Terminaloji fondun zənginləşməsinin, yeni terminlərin yaranmasının və mükəmməlləşməsinin əsas mənbəyi daxili resurslar əsasında sözyaratma üsuludur.

Dilin hər hansı elm sahəsinin lüğətinin yeni sözlərlə zənginləşməsi həmin dilin morfemlərinin və onların yeni kombinasiyalarının yaranması yolu ilə baş verir. Terminlərin morfoloji üsulla yaranması zamanı bir və ya bir neçə kök morfemin sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə birləşməsi baş verir.

Morfoloji üsulla sözyaratma müasir Azərbaycan dilində terminyaratma prosesinin ən məhsuldar vasitələrindən biridir. İ.Qasimov bunun səbəbini belə izah edir . “Morfoloji üsulla terminlərin yaradılması da müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prinsiplərinə əsaslanır və bütövlükdə dilin leksik qatını zənginləşdirdiyi kimi, onun bir qolu olan terminologiyanın da kəmiyyət baxımından çoxalmasında mühüm amil kimi özünü göstərir. Semantik üsuldan fərqli olaraq morfoloji üsulla termin yaradıcılığı zamanı forma və məzmunca yeni leksik vahidlər meydana çıxır ki, bu da ayrı-ayrı dillərə məxsus sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə baş verir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu yolla söz yaradıcılığının daha məhsuldar olduğunu və daha çox milli dil qanunlarına əsaslandığını qeyd edirlər.”(4, 179)

Şəkilçilər vasitəsilə formalaşmış sözlərin kök ilə sıx şəkildə bağlı olduğunu bilirik. Bu xüsusiyyət, təbii ki, terminlərə də aiddir. Məsələn: vergi sistemi ilə bağlı olan *büdcələşmə* termini əsasında yarandığı büdcə sözü ilə sıx bağlıdır.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də morfoloji üsulla termin yaradılması xüsusi fəallığı ilə seçilir. M.Ş. Qasimov Azərbaycan dilində termin yaradıcılığında-yə yaxın sözdüzəldici şəkilçidən istifadə olunduğunu bildirir. (6, 127). Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər şəkilçi bir sahənin terminlərini yartmaqda fəallıq nümayiş etdirisə, digər bir sahənin terminoloji fondunun zənginləşməsində çox zəif rolə malik ola bilər.

Sadə adlardan şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə adlar əmələ gətirilərkən burada məna əsas rol oynayır. Hər hansı bir şəkilçini hər sözə əlavə etmək mümkün deyildir. Məsələn: -daş şəkilçisi sirr, yol, məslək, vətən kimi sözlərə əlavə edildiyi halda, ev, ağac, adam və s. kimi sözlərə əlavə edilmir. Həmçinin -çi⁴ şəkilçisi bir çox sözlərə artırıldığı halda, adam, fikir, düşüncə və s. kimi sözlərə artırılmır. Bu xüsusiyyət açıq göstərir ki, artırılan şəkilçi ilə onu qəbul edən söz arasında müəyyən bir məna yaxınlığı olmalıdır. (1, 45) Şəkilçilər dildə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlar almasa tammənəli, başadüşülən cümlələr düzəltmək mümkün deyil.

Sadə bir ada müəyyən bir sözdüzəldici şəkilçi artırıldığıda yeni bir söz yaranır, məsələn: təlim + çi, hesab + dar, yaşıl + lıq və s. Bir ada yalnız bir deyil, bir neçə şəkilçi artırmaqla yeni adlar yaratmaq mümkündür, məsələn: süpür + gə + çi, kitab + xana + çı + lıq, qoru + q + çu + luq və s.

-çı, -çi, -çu, -çü. “Dilimizdə tarixən məhsuldar olub, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ictimai-siyasi mündəricəli, peşə-sənət məzmunlu sözlərin yaradılmasında daha da fəallaşmışdır. Halbuki əvvəlki dövrlərdə ümumiyyətlə, məhsuldar olan bu şəkilçi dediyimiz mənaları bildirən sözlər yaradılmasında qeyri-fəal olmuşdur.” (7, 232)

Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi həm milli mənşəli, həm də alınma sözlərə artırılaraq sənət, peşə, ixtisas, məşğuliyyət mənalı sözlər yaradır və Azərbaycan dilinin terminaloji sistemində də bu şəkilçi ilə düzəldilmiş sözlər kifayət qədərdir. İ.Z.Qasımov “Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları” adlı kitabında da -çı⁴ şəkilçisinin digər elm sahələrində olduğu kimi hərbi terminalogiyanında zənginləşməsində böyük rolu olduğunu bildirmişdir. (5, 25) Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, -çı⁴ məhsuldar şəkilçi olmasına baxmayaraq elmin bəzi sahələrində çox zəif rola malikdir. S.A.Sadiqova göstərir ki, fizika - riyaziyyat terminlərinin yaranmasında bütün sözdüzəldici şəkilçilər bərabər şəkildə iştirak etmir. Məsələn – çi⁴ şəkilçiləri termin yaradıcılığında məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunsada, fizika-riyaziyyat terminlərinin əmələ gəlməsində bu şəkilçinin rolu əsasən sıfırıdır. Elmin müxtəlif sahələrində bu şəkilçi ilə düzəldilmiş sözləri nəzərdən keçirək: dilçi, aqrarçı, iqtisadçı, mülkiyyətçi, istiqrazçı, podratçı, subpodratçı, kamançaçı, skripkaçı, musiqiçi, finalçı, yarım müdafiəçi, voleybolçu, reseptçi, morxançı, müxalifətçi, yapçı, iqtidarçı, avantürəçi və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük. Bu şəkilçi həm müasir dövrdə, həm də müasir dövrdə məhsuldar şəkilçi olmuşdur. Ümumişlək sözlərin olduğu kimi, eyni zamanda terminoloji fondunu zənginləşməsində də böyük rolu vardır. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçilər, adətən, isim, sifət və saylara qosulur və bir neçə məna ifadə edən sözlər yarada bilir. Onu da qeyd edək ki, bu şəkilçinin məhsuldar olması, o demək deyildir ki, istənilən sözə -lıq⁴ şəkilçisini artıraraq yeni söz yarada bilərik. Türk dillərinin hamısında söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçi haqqında M.M. Kazımbəy kiçiklik bildirməyən bütün isim və sifətlərə əlavə edilir deyirdi (1, 69), lakin S.Cəfərov bu fikirlə tam razılaşmır və Azərbaycan dilində -lıq⁴ şəkilçisinin artırılma bilmədiyi sözləri qruplaşdırır. (1, 68) Mücərrədlik bildirən: vərəsəlik (əmlak məsələləri), ehtimallıq (vergi), qeyri-additivlik, etibarlıq (iqtisadiyyat-məcəzi), əvəzlilik (dilçilik); peşə, sənət bildirən: müəllimlik, dəmirçilik, dərzilik, auditorluq, kömürçülük; qoşulduğu sözlə konkret əşya bildirən: gözlük, başlıq, dizlik; yer bildirən: agentlik (iqtisadiyyat); qoşulduğu sözə əlamət çaları verən: elastiklik (iqtisadiyyat), tezlik (fizika), qəfillik (hərbi); zaman mənalı sözlərə qoşularaq yarananlar: payızlıq, qışlıq, mövsümlük, yazlıq, yaylıq; saylara və əvəzliliklərə qoşularaq yarananlar: beşlik (riyaziyyat), çoxluq (riyaziyyat); -li⁴ şəkilçili sözlərə qoşulanlar: dönərlilik, davamlılıq; -şünas şəkilçili sözlərə qoşularaq elm sahələrinin adlarını bildirənlər: hüquqşünaslıq, dilşünaslıq; -ıç⁴ şəkilçili sözlərə qoşularaq peşə adları bildirənlər: sürücülük, təsərrüfatçılıq. -lıq⁴ şəkilçisi tək isim düzəldən şəkilçi kimi yox, eyni zamanda sifət düzəldən şəkilçi kimi də termin yaratmada iştirak edə bilir. Məsələn: dovğalıq / göyərti, dolmalık / ət, dördlük / taxta və s.

-cıq, -cik, -cuq, -cük şəkilçisi vasitəsilə kiçiltmə mənalı terminlər yaranır. Məsələn: ulduzcıq, başcıq, gözcük kimi informatika terminləri, almacıq (anatomya), arpacıq (hərbi) və s. kimi terminlər yaradır.

-qac, -ğac, -kəc, -gəc şəkilçiləri Azərbaycan dilində, adətən texnika ilə bağlı terminlərin yaranmasında iştirak edir. Məsələn: tutqac, sayğac, darqac, sürtgəc, fırlanqac və s.

-laq, -lək şəkilçisi məhsuldarlığı ilə çox da fərqlənməyən şəkilçilərdəndir. Adətən, heyvandarlıq sahəsi ilə bağlı terminlərdə rast gəlirik. Məsələn: yaylaq, qışlaq, otlaq, duzlaq, quşlaq. M.Ş.Məmmədov bu şəkilçini adlara, əsasən də isimlərə qoşularaq məkan mənalı terminlər yaratdığını bildirmişdir. Lakin B.İ.Əhmədov (2, 287 s.) və Q.Ş.Kazımov (3, 51) bildirir ki, bu sözlərdəki -laq² şəkilçisi deyil, çünki bu haqqında danışılan sözlər feil düzəldən -la² şəkilçili sözə feildən isim düzəldən -q, -k şəkilçisi artırılaraq düzəlir. Fikrimizcə, bu fikirlə razılaşmaq mümkündür, çünki demək olar ki, müasir dövrə kimi *yaylamaq*, *qışlamaq* sözləri fəal şəkildə istifadə olunurdu, ovçuluqla bağlı *ovlaq* termini də müasir dildə işlədilən *ovlamaq* feilindən yaranması fikri şübhə doğurmur.

-li, -li, -lu, -lü şəkilçisi, bildiyimiz kimi, sifət düzəldən eyniadlı şəkilçi ilə omonimlik təşkil edir. Həm isim düzəldən şəkilçi kimi, həm də termin birləşmələrinin birinci tərəfinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məsələn; isim kimi: qafqazlı, kəndli, şəhərli, borclu (isim kimi); sifət kimi: dönərli (iqtisadiyyat termin olub, maliyyə alətinin ödəniş vasitəsi kimi digər tərəfə verilmə və ya satılma imkanı mənasını verir), borclu (iqtisadiyyat terminidir, lakin substantivləşmiş formada işlədilir), şübhəli (hüquq), çoxallahlı, çarşablı (dini) və s; termin birləşmələrinin birinci tərəfi kimi: hüquqlu / səhm (iqtisadiyyat), ikipilləli / tarif (iqtisadiyyat), qələvili / maddə (kimya) və s.

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisi isinmdən sifət düzəldən şəkilçi olduğu üçün bu şəkilçi ilə yaranmış terminlərə tək şəkildə rast gəlmək mümkün çox az mümkün olur, lakin termin birləşmələrinin birinci tərəflərinin yaranmasında fəal iştirak edir: adsız / veksəl (iqtisadiyyat), adsız / depozit (iqtisadiyyat), bərabərsiz / tənlik (riyaziyyat), hüdudsuz / bölünən (riyaziyyat), faizsiz / ödəmə (iqtisadiyyat), allahsız (dini). Tək leksik vahid kimi bu şəkilçi ilə düzələn sözlər, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi çox azdır. Və bu hal o zaman baş verir ki, həmin sözlər substantivləşir: onurğasızlar – zoologiya termini olub, onurğa sütunu olmayan hər hansı heyvan, o cümlədən onurğalılara aid olunmayan bütün növlər mənasını verir. Bundan başqa rəngsiz, zövqsüz, parıltısız, haşiyəsiz, nursuz kimi təsviri incəsənət terminlərini də misal kimi göstərmək olar.

-laş, -ləş şəkilçisi, ümumiyyətlə, dilin leksik zənginləşməsində xüsusi aktivlik göstərir. Proses bildirən sözlər yaratdığı üçün termin yaradıcılığında xüsusi rola malikdir və müxtəlif elm sahələrinə aid termin yaratmada iştirak edir: atributivləşmək, tarazlaşmaq, yaxınlaşmaq / sıfır limitinə, mayeləşdirmək, ionlaşmaq, proqramlaşdırmaq və s.

Müasir Azərbaycan dilində milli şəkilçilərlə yanaşı, alınma şəkilçilər vasitəsilə yaranan terminlər də vardır. Bu şəkilçilər İ.Z.Qasımovun “Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları” adlı kitabında da qeyd olunmuşdur. (5)

-anti, -gah, -i/vi, -i/t/yi, -dar, -baz, -daş, -iyyət/iyyat, -izm, -iyyə, -pərəst, -keş, -xana, -xor, -şünas, -ist, -ik –vari və s. ön və son şəkilçiləri alınma sözlərə artırılaraq elmin müxtəlif sahələrinə aid terminlər düzəlmişdir: antiraket (hərbi), ziyarətqah (dini), şəxsi / servitutlar (daşınmaz əmlak kadastrı), şabalıdı, maldar (kənd təsərrüfatı), dindar (ilahiyyat) və s. Qeyd edək ki, M.Ş.Qasımov –dar şəkilçisinin –ədar formasını da göstərmişdir: mülkədar. (6, 129), uşaqbaz, uşaqbazlıq (hüquq), sənətkar, səbəbkar, vətəndaş (sosial), çıxdaş (mühasibat), şəxsiyyət, feodalizm, mülkiyyət, nəzəriyyə, atəşpərəst, azarkeş (idman), kitabxana, boyaqxana, karxana, mehmanxana, rüşvətxor (luq), dilşünaslıq, silindrik, proqramist, halqavari / qurdlar (zoologiya) və s.

Sadaladığımız adlardan ad düzəldən şəkilçilərdən başqa ərəb dilindən alınmış inkar bildirən **qeyri** sözünü müxtəlif sözlərin başlığına artıraraq yeni terminlər yaratmaq mümkündür: qeyri-müstəqim feil, qeyri-məhsuldar şəkilçilər, qeyri-cinsi çoxalma, qeyri-kafi qiymət, qeyri-ixtiyari baxış, qeyri-müəyyən yiyəlik (təsirlik) hal və s.

-kən qeyri-məhsuldar şəkilçisi vasitəsilə düzəldilmiş terminlər: pilləkən, yelkən və s.

Yuxarıda haqqında danışdığımız şəkilçilərin heç də hamısı söz yaradıcılığında eyni dərəcədə iştirak edə bilmir. Onlardan bəziləri öz məhsuldarlığı ilə seçilsə də, bəziləri çox az sözə qoşula bilir.

Bütün bu yazılanlardan göründüyü kimi müasir Azərbaycan dilində adlardan, xüsusən də isimlərdən düzələn çox sayda terminlər vardır.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (adlar və onları düzəldən şəkilçilər) Bakı, 1949, 96 s.
2. Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti, araşdırmalar, mülahizələr, Bakı, 2015, 287 s.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, “Elm və təhsil”, 2004, 398 s.
4. Qasımov İ.Z. Azərbaycan terminologiyasının əsasları, Bakı, 2017, 296 s.
5. Qasımov İ.Z. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları, Bakı, 2000, 215s.
6. Qasımov M.Ş. Azərbaycan terminologiyasının əsasları, Bakı, 1973, 127 s.
7. Müasir Azərbaycan dili, I cild, Bakı-1978, 232 s.
8. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı, Bakı, 1997, 320 s.
9. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. М. Эдиториал, 2004, с 248

Summary

The article deals with the methods of enriching the terminology in modern Azerbaijani language with its internal abilities. Compared with the syntactic terms, the main advantage of terminology through the suffixes is that the plurality of terms is not favorable for their memorization. The main feature of the morphological method is that it is far from polygamy, since it is the method to create a new word with adding the suffix. Scientist say that creating words as a superior feature of the morphological method is more productive and more based on national language laws. In addition, the article has a different role in the interpretation process. If suffix takes an active role in the formation of a terminology dictionary of any field of science, it can play a very weak role in the creation of terms related to another field.

Термины, образованные от имен в современном азербайджанском языке**Резюме**

В статье рассматриваются методы обогащения терминологии современного азербайджанского языка его внутренними способностями. По сравнению с синтаксическими терминами главное преимущество терминалогии через суффиксы состоит в том, что множество терминов не способствует их запоминанию. Главная особенность морфологического метода заключается в том, что он далек от многоженства, поскольку это метод создания нового слова с добавлением суффикса. Ученые утверждают, что создание слов как отличительной черты морфологического метода более продуктивно и основано на национальных законах о языке. Кроме того, статья играет различную роль в процессе интерпретации. Если суффикс играет активную роль в формировании словаря терминологии в любой области науки, он может играть очень слабую роль в создании терминов, относящихся к другой области.

Rəyçi: prof. İ.Z.Qasimov